

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

Nurullah ULUTAŞ*

Özet: İstanbul, hemen her dönemde Türk şiirinin vazgeçilmez temalarından biri olmuştur. Birçok şairin övgüyle bahsettiği bu şehir, İlhan Berk'in şiirlerine farklı görünüşleriyle yansır. İlhan Berk, İstanbul'u sevmekle kalmaz; onu bütün semtleri ve sokaklarıyla şiire sokar. Tasvir ettiği bu yerleri; ressamlığının etkisiyle okuyucunun gözünde canlandırmayı başaran şair, tarihî semtleri en ince ayrıntısına kadar betimler. Ona göre İstanbul, adeta canlı bir varlıktır. Onun şiirinde İstanbul, işçileriyle, yoksullarıyla, açlarıyla, hastalarıyla, balıkçılarıyla ve kadınlarıyla vardır. Bu yaklaşım onun toplumcu kişiliğin yansıması olarak şiire girer. Şair, gündelik hayatı realist bir gözlemlerle şiirine aktarmayı da başarır. İstanbul, onun şiirlerinde aynı zamanda yalnızlığın, aşkın ve şehvetin kalbi olan şehirdir. İkinci Yeni şiirinin soyut ve imgesel tarzını temsil eden bir şair olarak, İlhan Berk İstanbul'u ele alırken son derece gerçekçidir. Yaşadığı şehre sadık olan şair, onu bütün varlığıyla şiirine eksen kılar.

Anahtar Kelimeler: İlhan Berk, Türk Şiiri, İstanbul, İkinci Yeni, Eleştiri

Istanbul Theme in İlhan Berk's Poetry

Abstract: İstanbul has been one of the indispensable themes of Turkish poetry in almost every period. The city about which many of the Turkish poets wrote in appreciation is reflected through a realistic perspective in İlhan Berk's poetry. He not only admires the city but also creates his poetry making a reference to different parts and characteristics of this magnificent city. The poet, who manages to depict these places in a manner similar to a painter, describes the historical sites of the city in a detailed way as well. According to him, İstanbul is just like a living entity. In his poetry, İstanbul appears with all its laymen such as workers, the poor, the hungry people, the sick people, fishermen and women. This approach in his poetry is a reflection of his social awareness. The poet manages to transmit the daily life into his poems with a realistic observation. İstanbul is also a city of loneliness, love and lust in his poetry. İlhan Berk, who represents the abstract and imaginative style of the "Second New" school in the Turkish Poetry, is a realistic poet.

Key Words: İlhan Berk, Turkish Poem, İstanbul, Second New Style of Turkish Poem , Critic.

İstanbul, gerek coğrafi güzellikleri, gerek konjonktürel konumu gerekse kültür ve tarih başşehri olması bakımından tarih boyunca sanatçıların ilham kaynağı olmaya devam edegelmiştir. Fethedildikten sonra yaklaşık beş yüz yıl Osmanlı Devleti'nin başkenti olan; kültür ve sanat hayatının dokusunu üzerinde taşıyan

---

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alpaslan Üniversitesi.

İstanbul'un genelde Türk edebiyatı; özelde Türk şiiri üzerindeki tesiri yadsınamaz. Hem Halk şiiri, hem Divan şiiri hem de Modern şiirimizi, İstanbul'dan ayrı düşünmek imkânsızdır. *Dede Korkut* kitabında bezirgânların alışveriş yaptıkları bir şehir olan İstanbul, Tuhfetü'l-uşşak adlı mesnevide halk hikâyelerinin gerçekleştiği mekân olarak yer alır. Âşık Ömer, Ahmed adlı şairlerin İstanbul üzerine söyledikleri de halk şiirinin İstanbul'a ilgisini yansıtır (Kaplan, 1999: 37-38). Divan şiirinde Fatih, Ahmed Paşa, Aynî, Celîlî, Tâcî-zâde Cafer Çelebi, Zati, Baki, Nihânî, Zihnî, Sirozlu Sâdi, Yahya Efendi, Koca Nişancı, Şeyhülislâm Yahya, Nâbi, Vecdi, Fasihi, Nef'i, Şeyh Gâlib, Nedim, Nahifî, Esrar Dede, Enderunlu Vâsıf gibi şâirler İstanbul'u şiirlerinin en önemli temalarından biri olarak işlemişlerdir (Kaplan 1999: 42-45).

İstanbul, Nedim'in: "*Bu şehr-i Stanbul ki bî misl ü behâdır / Bir sengine yek pâre Acem mülkü fedâdır*" beytinde doruğa çıkan bir övgüyü hak eder. Sarayın ve padişahın orada bulunmasının avantajı, İstanbul'a merkez olma pâyesi verir. Abdülhâk Hâmid Tarhan, Sami Paşazâde Sezâi, Mehmed Tâhir, Recâizâde Mahmûd Ekrem, Mehmed Celâl gibi şairler yazdıkları eserlerde İstanbul'u övgüye mazhâr bir şehir olarak işlerler. Ziya Paşa ve Tevfik Fikret'in İstanbul'a olumsuz yaklaşımları daha çok siyâsî otoriteye muhalif olmalarıyla ilgili bir durumdur (Ulutaş 1998: 31-32). Akif, İstanbul'u realist gözlemleriyle sokaklarına kadar tasvir eden bir şair olarak özgün bir tavır sergiler. Cumhuriyet dönemi şairleri İstanbul'u daha çok coğrafi güzellikleri, sosyal yaşantısı ve tarihsel dokusuyla şiirlerinde işlerler.

İkinci Yeni şairlerinden İlhan Berk de İstanbul'u hemen tüm boyutlarıyla şiirlerine aktaran bir şairdir. İstanbul; şairin *İstanbul Kitabı* (1947), *Günaydın Yeryüzü* (1952), *Galile Denizi* (1958), *Çivi Yazısı* (1960), *Şenlikname* (1972), *Atlas* (1976), *Delta ve Çocuk* (1984), *Galata* (1985), *Pera* (1990) gibi kitaplarına farklı görünümlemlerle yansır. Bu yansımaları şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

A. İstanbul Sevgisi

İstanbul, İlhan Berk'in şiirlerine zaman zaman olumsuz intibâlarla yansımış olsa da şiirlerinin genelinde yoğun bir İstanbul sevgisi olduğunu görmek mümkündür. O, 1 Nisan 1962 tarihinde, *Varlık Dergisi*'nde, Muazzez Menemencioğlu'yla yaptığı bir söyleşide, İstanbul üzerine yazdığı şiirleri daha çok o şehirde yaşamaya bağlar. O, bu şehirde yaşıyorsa, İstanbul'u yazmak zorundadır.¹ "Ağacın Her Sabahki

¹ "Ben bu dünyaya, bir dünya olarak baktığımı hiç bilmem. Bu yalnız her şeyi yazılacak görmemden, yazılmadıkça bu dünyayı yok saymamdan gelmiyor; kendimi bu yeryüzünde başka türlü doğrulayamayacağımdan, başka türlü var olamayacağımdan geliyor. Yazmak bir var olma sorunudur benim için. Her şeyden önce de bunu kanıtlamak istiyorum. Yazma yaşamı bu benim için ...

Ben dünyanın neresinde yaşıyorsam, oraya, oranın insanına, coğrafyasına, tarihine, doğasına bakmadan; sonra da orayı yazmadan yapamam. Her şey benim için yazılmak için var. Kimi zaman yalnız doğadır, tarihtir gördüğüm, kimi zaman salt insan yaşamı: Dünyaya bu bakışında da kendimi zorlamam, bırakırım. İlgi alanım beni nereye sürerse, o yöne giderim. Yaşamıma ben değil, yaşam bana egemendir. Yani ben şiiri değil, şiir beni istediği yere götürür." (Ünlü-Özcan, 1990: 327).

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

Duyduğu” şiirinde olduğu gibi, onun şiirindeki İstanbul, sadece insanın gönlüne hükmetmez; bir serçenin yüreği bile İstanbul sevgisiyle doludur:

“Bir bize mahsus değil
Dünyayı vazgeçilmez bulmak
Bir serçe tanırdım ki ben
Yüreğini yarıp baksaydınız
Bir gökyüzü bulacaktınız eminim
Eminim İstanbul’dan.” (T.Ş, s. 90)

Hem Fransız simbolistlerinin şiirlerinde hem de İlhan Berk’in şiirlerinde gökyüzü, çoğunlukla “umut” imgesiyle birlikte anılır (Akgün, 2002). Serçenin yüreğinde İstanbul’a ait bir gökyüzü bulma anlayışı II. Yeni akımına bağlı şairin usu allak bullak etmesiyle ilgili bir yaklaşımdır.² İlhan Berk’in sözcüklerle oynama, onlara yeni anlamlar yükleme yeteneği bu şiirde açıkça görülür.

B. İstanbul’un Semtleri

Birçok medeniyete beşiklik etmiş İstanbul, o kültürlerin izlerini semtlerinde gizler. Karaköy, Beyoğlu, Ortaköy, Haliç, Üsküdar, Kadıköy, Pera, Süleymaniye, Çırağan... İlhan Berk’in şiirlerinde ayrı hikâyeleri olan semtlerdir. İlhan Berk’in çoğu şiirinde kişileştirilen bu semtler tüm canlılığıyla okuyucunun gözünde canlanır. O, İstanbul’u bazen büyük bir kitaba, bazen vazgeçilmez bir arkadaşına bazen de insanlığın haline benzetmekten kendini alamaz.³ Şairin semtleri tasvirdeki başarısında, ressam kişiliği yanında⁴, Paul Klee’den etkilenerek resme duyduğu ilgiyi de yadsımamak gerekir (Karaca 2009).

² “(...) Şiirin öğelerini, ilkelerini saptamak, kendi ilkelerinin dışındaki bütün öbür araçları atmak, şiiri şiir olarak ama bir şiir olarak düşünmek yani. İkinci Yeni şiir, ilk bunu düşünüyor işte. Ben bundan daha büyük bir sorunluk bilmiyorum... Şimdiye değin anlamın bir yönü biliniyordu bizde; usa bağlı yönü. Oysa şiirin en yüce ögesi, usu allak bullak etmesi, onu yıkmasıdır...” (Ünlü-Özcan 1990: 522).

³ “İstanbul’u hep büyük bir kitap vazgeçilmez bir arkadaş diye tanımladım. Dahası, İstanbul gibi bir kenti olan bir yazar başka bir şey istememeli diye de yazdım. Giderek, onu insanlığın haline benzettiğimi de ekledim: Geçmişiyse, şimdisiyle yıkık bir insanlık; ama geleceğiyle inançlı, güvenli... İstanbul böyle bir şey benim için. Ondan kopamıyorsam, neden bu: bir kentten çok, bir insanlık halidir benim için İstanbul. Türkiye’nin tarihini de, coğrafyasını da yazan odur. Kan, onda bulur kanlığını, o biçimler derim.” (Ünlü-Özcan, 1990: 327).

⁴ “Bir de ressam İlhan Berk vardır. Nü’ler çizer kâğıtlara, kitap sayfalarına, her yere. Nü’ler; deforme olmuş kadınlar; var olan kadınlar değil, çizgiden ibaret kadınlar; ama mutlu çizgilerdir bunlar. Çünkü İlhan Berk için resim yapmak mutluluk, yazmaksa cehennemdir. Resim aracılığıyla dünyayı olduğu gibi görmez ve en önemlisi kendisine yeryüzünü cehenneme çeviren yazmak eyleminden kurtulur. Kadınlar bu nedenle kalın birer çizgidirler şiirinde. “Mutlu insan yazmaz, yazmak mutsuzluktur” diyen İlhan Berk’in şiirinde kadının ayrıcalıklı bir yeri yoktur; “Her nesne nasılsa kadın da öyledir” hatta. Ama resminde kadın mütemediyen Nü’dür. Kadın demek resim demektir neredeyse, yani mutluluk...” Faize Özdemirciler, “Kadın Bir Nü, Aşk Bir Resim, Şiir Büyük Eziyet...” "http://www.afrikapazar.net"

“İstanbul” başlıklı şiirinde canlı bir tasvir çizer:

*“İşte kurşun kubbeler şehri İstanbul’dasın
Havada kaçan bulutların hıştırtısı
Karaköy çarşısından geçen tramvayların camlarına yağmur yağıyor
Yenicami Süleymaniye arkalarını kirli bir göğe vermişler
Hiç kılmıyorlar Ayasofya elleriyle yüzünü kapamış bütün iştahıyla
ağlıyor.” (T.Ş. s. 41)*

“Kurşun kubbeler şehri İstanbul” dizesiyle şehri tasvire yönelen şairin şiirlerinde İstanbul, Müslüman kimliğine rağmen kirli bir gökyüzüne sahiptir. Kirli gökyüzü imgesi, şairin diğer şiirlerinde de görülen umutsuzluğu ve yalnızlığı imler. Şair, “Galata Kulesi” başlıklı şiirinin “İlhan Berk Galata Kulesi’nin Düşlerini Anlatıyor” bölümünde İstanbul’u yakan bir şair edasıyla karşımıza çıkar:

“Bir kuleyim ben İstanbul’da. Bir sabah İstanbul’u yaktım. İlk oturduğum sokağı yaktım. Hâla anımda bir çocuk, yarı soyunuk bir kadın, bir akşamüstü anımda. Kuşları, ağaçları yaktım. Kuşları, ağaçları yanmaz diye biliriz biz değil mi? Yaktım. Gördüm dünyalara değişilmezdi ağzı. Ağzı nehirleri, dükkanları, güneşleri, trenleri, yolları, çarşıları hatırlattı durdu bana. Kolları sıcak nehirleri tutuşturdu bütün gece, bütün gece dünyada değilmişiz gibiydik.” (T.Ş. s. 227)

Kendisini Galata Kulesi’yle özdeşleştiren şair hatıralarının gizlendiği şehri yakarak geçmişinden kurtulmanın yolunu arıyor.⁵ İlhan Berk’in şiirlerindeki İstanbul tasviri Akif veya Fikret’in şiirlerindeki tasvirlerden farklı olarak empresyonist bir bakış açısıyla nesnelere şairin ruh haline bağlı olarak kimlik değiştirmeleriyle ortaya çıkar.⁶ Diğer şiirlerinde olduğu gibi nesnelere ve kadına erotik bir anlam yükleme bu şiirinde de ortaya çıkar.⁷

⁵ “Psikologlar bazı ruh hastalarının yangın çıkarmaktan cinsi bir haz duyduklarını tesbit etmişlerdir. C.G. Jung, bu arzuyu insanlığın ateşi icat ettiği ilk çağlara dönüş arzusu ile ilgili bulmakla beraber, birçok hallerde “masturbation”la da birleştiğini söyleyerek, H.Schmit’ten şu dikkate şayan vakayı nakleder: Bir çiftlikte bir uşak arka arkaya yangınlar çıkartıyor. Bunlardan birisinde uşağın hal ve tavrı şüphe uyandırıyor. Yangın esnasında karşıdaki evin önünde elleri pantolonunun cebinde, yangını hazla seyreden uşağı sorguya çektikleri zaman uşak, gerçekten de çıkarmış olduğu her yangında “masturbation” yapmaktan zevk aldığını itiraf ediyor. ‘Galile Denizi’nde “Galata Kulesi” adlı şiirinde, İlhan Berk’in de yangınla cinsi arzuyu birleştirdiğini görüyoruz.

(...)

İnsanlarla arasında hakiki bir “communication” kuramayan, koca şehirde kendi yalnızlığına gömülü olarak yaşayan şair, onları bir karaltı gibi görüyor.” (Kaplan 1996: 209).

⁶ “Şiirde İstanbul (şehir-tabiat ve insanlar) Tefik Fikret’in “Sis”i yahut Mehmet Akif’in bazı eserlerinde olduğu gibi teferruatlı ve insicamlı bir tablo teşkil edecek şekilde tasvir olunmamış, şairin ruh hallerine bağlı sembolik mana taşıyan bazı unsurlarla verilmiştir. Bütün kitapta olduğu gibi burada da her şey şairin bir şekilde birbirine karıştırılmıştır. Fakat dikkatle bakılınca, şiirin modern resme has estetik bir nizamla sahip olduğu, bazı

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

İstanbul'un semtleri ve İstanbul'un sokaklarıyla özdeşleşmiş isimlerle kendini bir tutan şair, Beyoğlu semtini günlük telaşı içinde en yalın görüntüsüyle şiire aktarmayı başarır. Tasvirlerindeki başarısında, yukarıda da değindiğimiz gibi, resim yeteneğinin etkisi yadsınamaz.⁸ “Bileyci Niko Margarit” şiirinde:

*“Ben kimim mi diyorsunuz siz
Tuhaf, bileyci Niko Margarit
Bıçak bilemektir benim işim
Her canım bulutsuz cumartesi akşamı
Yağcı Boris Nihâs, karidesçi İsmail
Bir fena çocuk bir aşağı bir yukarı Beyoğlu'nda
Bir cam kıracak olsa bulutlar
Ben görürüm herkeslerden önce
Bir şiirde bir kadın soyunsa
Önüme gider dururum
Bıçak bilemektir benim işim
Her Allah'ın günü gökyüzüne karşı.” (T.Ş, s.223)*

“İlk Gökyüzü Çekip Gitti” şiirinde de İslam kültürüne çok uzak İstanbul fotoğrafı çizen şair, erotizme varan tasvirler çizmekten geri durmaz:

*“İlk gökyüzü çekip gitti
Gökyüzünün önünde Hristaki Pasajı, Amerikan Haberler
Bürosu, Saint-Antoine'daki Lambodis'in meyhanesi gökyüzünün önünde
Sonra hiç düşünmediğimiz saraylar, Çırağan, Yıldız, Teodora'nın kahve
fincanları, güneşler, sokaklar
Bir akşam önünde oturduğumuz bahçe, her sabah İll. Selim'in bakıp bakıp ne
güzel dediği kırlar gökyüzünün önünde Gökyüzü de hani İlhan Berk'in her
şiirinde çarşılara, evlere indirdiği, hani mahpuslara oya gibi işleyip ellerine
verdiği Hani bir sabah doğan çocuğun önüne koyduğu, bu ne diye annesine
sorduğu*

---

unsurların birbirine cevap verdiği görülür. İlerde belirtileceği üzere, İlhan Berk bu eserini yazarken modern resim tekniğinden de faydalanmıştır.” (Kaplan 1996: 197-198).

⁷ “İlhan Berk'e göre İstanbul'un bir şehir olarak dünkü ve bugünkü hali korkunçtur. Buna karşılık onu çeviren tabiat, deniz, gökyüzü ve güneş çok güzeldir. “Balad” şiirinde, bu tezat kuvvetle belirtilmiştir. “Pis İstanbullar”dan öğrenen eski surlar, kötü evler ve dar sokaklardan içi sıkılan şair, “büyük ulu sular”da yıkanır. Gökyüzüne bakarken genişlediğini hisseder, güneşin ışıklarıyla adeta sarhoş olur. “Balad” şiirinde en mühim tabiat unsuru su (deniz)dür. Şair, denizi öven bir cümle ile başlar ve deniz için söylenmiş güzel mısralarla sona erer. Arada fasıllı olarak denizden bahseden başka mısralar da vardır. Şiirde “su”ve “deniz” unsurları yedi kere tekrarlanıyor. “Galile Denizi”nin diğer parçalarında da “su” unsuruna sık sık rastlıyoruz. Burada dikkati çeken nokta, pek çok şairde görüldüğü üzere, İlhan Berk'in şiirlerinde de “su” unsurunun ekseriya kadınla beraber bulunması veya ilgili olmasıdır.” (Kaplan 1996: 203).

⁸ “Ben, resme çok meraklı bir adamım. İllüstrasyonları, gravürleri toplar, inceler, üstlerindeki yazıların anlamlarını çözmeye çalışırım. Eski bir İstanbul gravürü, birdenbire ilgilendirir. Oturur, incelerim. Bu, daha sonra beni yazmaya götürecektir.” (Berk 2005: 32).

Hani yüz paraya hani hiç paraya baktığımız hani kadınların, çocukların
gözlerinde daha bir sevdiğimiz
Günaydın yeryüzü'nde Berrin Taşan'ın sözüne ettiği vapurlardan, trenlerden
inip baktığı
Hani kimseler yokken evlerde uyuyup kalan, hani soyunan dökünen hani
meme uçlarını kaldıran
Hani yüz sayfa hani bin sayfa tutacak kadar çok hani sabahları hani
akşamları alıp çıktığımız, döndüğümüz
Hani öldürecek kadar güzel, haşhaş çiçeklerine, kızlara, çocuklara benzeyen
Üzerlerini açan
Hani çarşaf gibi
Hani ak
Hani katil olan
İşte o gökyüzü
Galata Kulesi'nin üstünden kalktı
Denizle gitti." (T.Ş. s.229)

1972 yılında yayınladığı *Şenlikname* adlı kitabının "İstanbul" başlıklı şiirinde bu şehri, kültürü, mimarisi, anıtlarıyla Bizans kalıntılarından arta kalmış bir şehir olarak tasvir eder:

"Küçük, yatık bir dikdörtgen. Ve bir tümce: İstanbul,1574; Braun-Hogenberger.Gravür.
Bir alt yazı. Gotik bir resim üstü yazısını ortalıyor: BYZANTYUM LUNC
CONSTANTINOPOLIS (böyle okuyorum). Belli Hogenberg'in elinden çıkmış.
Giderek resmi dokumaya başlayacaktır: çizgiler, üçgenler, dörtgenler inip.
Dikeyler çıkıp Alımlı Özerkli. Hogenberg'in alfabesini kurmak için. Dönüşüp
bir büyük sözlüğe İSTANBUL adlı Tahtadan. Değil mi ki bir gravürdür.
Kazılacaktır, çelik bir kalemlle. Baka baka bir taşbasmasına." (T.Ş. s.343)

İlhan Berk'in şiirlerinin çoğunda İstanbul, Müslüman kimliğinden ziyade Haçlı ve Bizans kimliğiyle ön plana çıkar: "Diğer şiirlerinde de parça parça İstanbul şehrine ait unsurlar vardır. Bunların çoğu Beyoğlu, Yüksek Kaldırım semtlerini hatırlatırlar. Şairin hususi bir duygu ile sevmesine rağmen bunların hemen hepsi de çirkin ve iğrenç bir tesir bırakıyorlar. İstanbul'a ekalliyetlerle Lövantenlerin yaşadıkları semtlerden bakan bu Türk şairi, İstanbul'u bütün dünyanın hayran olduğu bir masal şehri haline getiren camilerden, saraylardan, yalılarından ve temiz insanların yaşadıkları Müslüman semtlerden bahsetmez. Bunun tek taraflı bir görüş olduğunu söylemeye lüzum yoktur. Bazı şiirlerinde adeta Bizans devletinin yıkılmasına üzüldüğü hissolan yazarın, Türk tarihi karşısında almış olduğu tavır, diğer Marksist şairlerde olduğu gibi menfidir." (Kaplan 1996: 201). İlhan Berk, "Filibe" adlı şiirinde yer altı kenti ve Haçlılara ait olarak tanıtır:

"Bir ok işareti ve bir sözcük: İSTANBUL:444 km.
İstanbul bir yer altı kenti ve Haçlılar mı" (T.Ş. s.493)

1976 yılında yayınladığı *Atlas* adlı şiir kitabındaki "İstanbul – III" bölümünde yer alan "Üsküdar" adlı şiirinde de Haçlılara ait bir fotoğraf görürüz:

"Kokular sana "Üsküdar'dasın" diyor, Üsküdar'da, Khripolis'te Kokulara
'Üsküdar'dayım' diyorum, Üsküdar'da çıkmaz bir sokakta
Ve çan sesleri geliyor Surp Haç Kilisesi'nden

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

*Hep haçıyla dolaşan, içkili, lanetin biri olan surp Haç Kilisesi'nden
Ve kararıyor dolunay
Ve dünyada üç saatlik bir karanlık
Ve ayı oynatıyor bir adam ve sarı. Sarı
Bir çocukla dolaştığından Üsküdar'ı" (T.Ş, s.446)*

İlhan Berk'in şiir anlayışı her ne kadar II. Yeni akımının etkisiyle soyut ve halktan uzak bir nitelik arz etse de temeli sağlam bir geleneğe bağlıdır (Akkanat 2002: 148). Onun şiirinde insanlar, nesnelere, eşyalar, bitkiler... vs. özel bir yere sahiptir. Eşya ve insana olan ilgisi onu özel bir sözlük hazırlamaya kadar itmiştir.⁹ 1976 yılında yayınladığı *Atlas* adlı şiir kitabındaki "Haliç" başlıklı şiirinde Haliç'i gülümseyen çocuk dişlerine benzeten şair, İstanbul semtlerini kişileştirerek canlı kılma yoluna başvurur:

"Ve haliç çocuk dişleri gibi Gülünce." (T.Ş, s.423)

İlhan Berk; 1941 yılında yazdığı At Kestanesi şiirinde, dostu Bedri Rahmi Eyüboğlu ile birlikte oturduğu Beyazıt Kahvesi'nde İstanbul'u bir ağacın gölgesine yerleştirerek resmeder:

*"Değil mi ki Beyazıt alanındayız ve bindokuzyüzkırkbirlerde, cebinde
İstanbul" (T.Ş, s.527)*

"Ece Ayhan" adlı şiirinde II. Yeni şiirin önemli şairlerinden ve dostlarından Ece Ayhan'ı Üsküdar'la özdeşleşmiş tarzda anlatan İlhan Berk, aynı şiirde hem İstanbul'un hem de edebiyatımızın özetini vermeyi ihmal etmez:

*"Adasından hiç inmez mi? İner elbet. Üsküdar'sız yapamaz. Daha
haramilerin ayak basmadığı Üsküdar'sız. Hem değil midir ki, oradan bir
adımda Sirkeci'de, yeni Cumhuriyetinde olabiliyordur, inecektir elbet. Hem
madem halk ırmak boylarında toplanmaya başlamış ve deltalarda çoluk
çocuk yatıyordu, onlarla merhabalaşmak, hal hatır sormak isteyecektir. Ama
Devlet ve Tabiat'a uğramadan öncecektir yine yerine. Şiirin gizli tarihi onu
bekliyordur çünkü: lumpenlerin ellerinden düşürmediği, tersinden yazılan bir
şiirin. Hep bir ağızdan söylenen şarkılar yetmiştir.*

(...)

*Valde Atik'de Eski Şair Çıkmazı'nda oturur
Saçları bir sözle örülür bir sözle çözülür. (T.Ş, s.694)*

Şair, Pera'nın sokaklarında akşam yürüyüşüne çıkarken, hatıralar bir çamur gibi tabanına yapışır. Şiirde geçen çamur imgesi, şiirde hem sevgiliyle yaşanan olumsuz hatıraları hem de İstanbul'un olumsuz yüzünü simgeler:

*"Pera'nın eski bir sokağını tepiyorum ben böyle her akşam
Her akşam tabanımda senin çamurun." (T.Ş, s. 712)*

"İstanbul Önünde İki Balık" şiirinde Üsküdar semti, şairi sarhoş eden bir güzelle birlikte girer şiire:

⁹ "1974-1975 yıllarımı "Berk Sözlüğü" aldı. Zaman zaman hâlâ da sürüyor bu. Benim sevdiğim, ilgi duyduğum insanlar, nesnelere, hayvanlar, bitkiler sözlüğü bu. Benim yaşamıma vurmuş, benim yaşamıma karışmış bir dünyanın dökümü. İki yıldır bu dökümün çetelesin tutuyorum." (Nesin Vakfı Yıllığı – 1976, 1976: 436).

*“Daha bin yıl yaşasın şu Üsküdar önü
Önünden geçen kızın neydi o saçları
Bıraksa yeminle sarhoş ederdı havayı
Ömrüm oldukça ben bu kıydan ayrılmam” (T.Ş, s.108)*

Delta ve Çocuk adlı kitabındaki “Ortaköy” şiirinde tasvir ettiği Ortaköy semti de ortaçağdan kalma bir görüntüyle şairin hatıralarını hüznünlü bir edayla dile getirir:

*“ Sanki iki Ortaçağlıyız akşamın elinde
Ve çok eski bir gravüre çıkıyoruz
Ve Ortaköy’deyiz
(Ortaköy coğrafyada hangi boylamda mı diyorsun
Çocukların ıssız alınlarından geçen o çizgide
Patikalarda inip çıkan yüzümde benim)
Ortaköy’de bir sokağı tepiyoruz bir yaprağı ya da
Bir yaprak da tepilen bir şeydir biliyorsun” (T.Ş, s.885)*

“Minyatüre Çıkmayan Galata Sokakları Baladı” adlı şiirde de İstanbul’un semtleri sokaklarıyla şiire yansır. Bu şiirlerde konuşan sokaklar kimliklerini ele verir:

*“Bir bulut üstüme üstüme geliyor diyor Bergamut Sokak (atlı kılığında bir
bulut)
Kadem Sokak yine yükünü tuttu gözü hiçbir şey görmüyor diyor Leblebici
Şaban Sokak
Alageyik Sokak’tan sesler geliyor diyor Mangır Sokak bir adamın kan akıyor
yüzünden.
Bütün gün bir güzel yüz geçmedi diyor Şair Eşref Sokak koca gün böyle geçti
diyor. (T.Ş, s.1730)*

C. İşçiler ve Yoksullar

İlhan Berk, her ne kadar II. Yeni’nin soyut, halktan uzak ve imgeci anlayışını temsil eden aydın tipi / şair olarak anılsa da özellikle ilk dönem şiirlerinde toplumsal temaları yoğun olarak kullanır.¹⁰ Onun şiirlerinin çoğunda İstanbul, insanıyla birlikte vardır. Şair, insanları doğal halleriyle ele alır. Yahya Kemal’in şiirlerinde sanat, tarih, kültür ve medeniyeti simgeleyen İstanbul’da âsude insanların yerini, İlhan Berk’in şiirlerinde yoksul insanlar ve işçiler almıştır. Şehir arabesk bir kimliğe bürünmüştür (Karaca 2009). İstanbul’un gündelik hayatı ve trafik karmaşası içinde şiire yansıyanlar, işten dönen çileli ve yoksul insanlardır. Şair, ayrı hikâyelere sahip bu insanları bir karede toplamayı başarır.

*“İnsanlar sokak sokak çarşı çarşı ev ev
İnsanlar sırt sırta omuz omuz verip durmuşlar
Boyunları bükük*

¹⁰ “1939-47 yıllarında yazılan bu şiirlerde boyunları bükük, yorgun, sinirli, kinci, İstanbul insanlarını; işçi, kömür işçisi, tezgahçı kızlar, yol ameleleri, vapur işçileri, hamallar, duvarcılar, ırgatlar, kayıkçılar ile bu insanların sabah işlerine giderkenki durumlarını, iş sırasındaki gözlemlerini anlatır. Artık İlhan Berk dünyaya, insanlara bakış açısını değiştirmiş, metafiziği bir kenara itmiştir. Maddeci bir dünya görüşü egemendir.” (Ünlü-Özcan, 1990: 326).

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

*Yorgun asabi kindar
Yığın yığın olmuşlar hepsi köprüünün açılmasını bekliyor
Bir anda şehrin dört bucağına akacaklar
Bir anda iki ayrı kutadaki insanlar gibi
Fatihliyle Beşiktaşlı sarmaş dolaş olacak” (T.Ş, s. 41)*

O, toplumun her kesiminden yoksul insanları, işçileri Nazım Hikmet'in etkisiyle, toplumcu gerçekçi bir bakış açısıyla irdelemeyi ihmal etmez.¹¹ İşçiler, onun şiirinde tüm çıplaklığıyla tasvir edilir. Şair, hepsini çok iyi tanır, çalıştıkları, kaldıkları yerlere giderek, hepsinin ayrı trajedilerle yüklü hikâyelerini dinler ve bunları okuyucuya aktarır. İlhan Berk'in özellikle gençlik yıllarında yazdığı şiirlerde devrimci bir bakış açısıyla toplumu ve İstanbul'u işlediği görülebilir (Ovalı 2008).

*“Sarı uzun yüzlü cesur işçiler
Dört köşe halinde veya dağınık bir şekilde durmuşlar
Hiç konuşmuyorlar
Benim onları birer birer çalıştıkları yerlere götürüp bıraktığım
olmuştur
Hepsi dar kapank yerlerde, sıkıntılı işlerde
Hepsi deli gibi severler yaşamayı
Bu en önde gidenler
Tophane'de Dikimevi'nde çalışır
Sekiz kızdır ancak üçü evlenmiştir
Bu saçları darmadağın asık suratlı delikanlılar
Kömür işçisidir
Bu üç kız Beyoğlu'nda büyük bir mağazada tezgâhtar
Bunlar yol amelesidir
Bunlar vapur işçisi
Öbürleri duvarcı hamal ırgat kayıkçı
Hepsi bu gök altında sarmaş dolaş olmuş yürüyorlar.” (T.Ş, s. 41)*

İlhan Berk, şiirini her ne kadar alegorik unsurlarla oluşturup İkinci Yeni'nin toplum üstü anlayışını benimse de onun şiirlerinde Marksizm'e dayalı toplumsal bir duyarlılık öne çıkar. O, birçok şiirinde kullandığı imgelere sosyal bir anlam kazandırmayı başaran bir sanatçıdır.¹²

¹¹ “Sanat hayatının birinci döneminde Garip hareketinden ciddi anlamda etkilendiğini görüyoruz. İkinci döneminde İkinci Yeni'nin 'folkloru şiire düşman' belleyen söylemine rağmen, duyuş konseptini daha da genişleterek Nazım Hikmet kaynaklı güçlü bir toplumcu gerçekçi anlayışa kaymıştır. İlhan Berk, bu dönemde halk edebiyatı motiflerinden şiirine bir hayli malzeme taşır. (...) İstanbul Şiiri, ekmeklerini alın terleriyle kazanan İstanbul'un küçük insanların macerasını anlatır.” (Korkmaz, 2005: 272).

¹² “İlhan Berk, İstanbul'da yıkılmış, çirkin, içten içe kaynayan bir toplumun akislerini görüyor. Bu bakış tarzında, Marksist görüş kadar, şairin şahsi psikolojik durumunun da tesiri vardır. Berk, tedirgin, huzursuz, anarşik bir mizaca sahiptir. Gençlik şiirlerinden itibaren “ateş” unsurundan hoşlanması, hem cinsi, hem sosyal mana bakımından dikkate şayandır. Tatmin edilmemiş arzular onu her şeyi yakmaya ve yıkmaya götürüyor. Bunun yanı sıra şair, aynı derecede kuvvetli bir temizlik, safiyet ve ulvilik duygusu da taşıyor.

“İstanbul” şiirinde İstanbul’un bütün semtleriyle yeni bir güne uyanışını ressam titizliğiyle resmeden şair, o insanların umudunu, çalışkanlığını ve tevekkülünü dizelere taşımayı ihmal etmez:

*“İstanbul açları tokları hastalarıyla aynı kıta üzerinde bulunuyor
Bu saatte dünyada sabahdır
Bu saatte yeryüzünün birçok limanlarına gemiler girip çıkar
Biraz insan balıktan döner
İstanbul bir göz bin dudak halinde ayakta
İşte sırayla kalkan kepenklerin gürültülerini duyuyorum
Camlar siliniyor
Tramvayların havayı yarıp geçtiklerini görüyorum
Tünel’de vagonların ışıkları yandı
Gülhane Parkı’na güneş vurdu
Fatih’teki “Garipler Mahallesi”nde şimdi sade çocuklar kalmıştır
Edirnekapı tramvaylarında iğne atan yere düşmez
Sanki bir can pazarı kurulmuştur
Uyuyan şehirler evlerini Allah’ı satıyorlar” (T.Ş, s. 42 - 43)*

İstanbul’un daha çok ekonomik koşullarıyla şiire girdiği bu dizelerde çalışkan, fakir halk sosyal bir sorun olarak şiire yansır. İlhan Berk’e göre İstanbul’daki yoksul ve açlığın temelinde bu şehre göç eden insanların etkisi büyüktür.¹³Bu fotoğrafın yarattığı mutsuzluk şairi, şiirin kollarına iter:

*“Bu saatte İstanbul insanı deli eder
Bu saatte yeryüzü çalışan insanların elindedir
Bu saatte düşman uykudadır
İstanbul’un çalışkan fakir halkını
İşleri başında görüyorum” (T.Ş, s. 12)*

İlhan Berk, İstanbul’un yoksul işçilerinin trajedisinden bahsederken sosyal eleştiri yapmayı da ihmal etmez. Ona göre dünya adaletsizlik üzerine bina edilmiş ve böyle devam edecektir:

*“Bu defa aç fakir İstanbul’u
Büyük surların dışından seyredeceğiz
Bir anda fakirler işsizler sökün edecek
Önünden yorgun düşünceli yüzleriyle geçecekler*

“Su” ve “gök” sembolleri bu cephesini belirtir. Yıkılmış dünya tasavvuru, karışık ve parçalanmış ruh hali ile şiirlerindeki insicamsızlık arasında bir münasebet görüyoruz. Fakat Berk, gerek bu dünya tasavvurunu, gerek şiirlerinin yapı ve üslubunu bizzat yaratmış değil, batıdan almıştır. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki batı şiiri ve resmi, umumiyetle bu manzarayı arz eder. Birçok Türk şairi gibi Berk’in de yaptığı şey, kendi ruh haline ve Türkiye’nin durumuna uygun gördüğü bu bakış tarzını ve estetiği benimsemesi ve Türkçeye oldukça başarılı bir tarzda tatbik etmesidir.” (Kaplan, 1996: 211).

¹³ “Şairin deyişiyle tok İstanbul’a akan ‘aç İstanbul’dur. Sonra sokak sokak büyür kent; marangozlar, kitapçılar, manavlar, bakırcılar, berberler, terziler, eskiciler, kahveciler, mürettepler, tramvay işçileri, bekciler, sokak kadınları, sarhoşlar yansır aynaya. Sürekli çalışır onlar” (Karaca 2009).

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

*Yeniden açılacak köprü dükkânlar fabrikalar
Yeniden katledilecek emeği fukara halkın” (T.Ş, s.54)*

D. Gündelik Hayat

İlhan Berk'in şiirlerinde İstanbul'la ilgili göze çarpan diğer bir nokta da gündelik hayatı tasviridir.¹⁴ Bu tasvir II. Yeni Akımı'nın soyut ve kapalı anlatımı¹⁵ yanında yer yer somut ve sosyal eleştiri yanıyla karşımıza çıkan bir tasviridir:

*“Durduğun yerden İstanbul köprüsü tramvayları mavnalarıyla sanki yürüyor
Bu sislerin ve bulutların arasından en son harekete geçen Kız Kulesi'dir
Kayıkların direklerin insanların üzerinde
Büyük bir bulut gelip durmuştur
İşte karnı karına vermiş motorlardaki balıkların üstüne yağmur yağıyor
Bir defa olsun akıllarına gelmemiştir
Gözleri pırl pırl balıkların
Bir İstanbul göğü altında ağlamak
Hepsi denizde geçen hayatlarını düşünüyorlar
Dokunsanız ağlayacaklardır.” (T.Ş, s.42)*

İstanbul'un gündelik hayatı içinde şairin gözüne en çok aç, yoksul insanlar ve balıkçılar takılır. Tramvaylarda iş dönüşü evine dönen kalabalık *“Edirnekapı tramvaylarında iğne atsan yere düşmez”* dizesiyle tasvir edilir:

“İstanbul açları tokları hastalarıyla aynı kıta üzerinde bulunuyorlar

*Bu saatte dünyada sabahtır
Bu saatte yeryüzünün birçok limanlarına gemiler girip çıkar
Birçok insan balıktan döner
İstanbul bin göz bin dudak halinde ayakta
İşte sırayla kalkan kepenklerin gürültülerini duyuyorum
Camlar siliniyor*

*Tramvayların havayı yarıp geçtiklerini görüyorum
Tünel'de vagonların ışıkları yandı
Gülhane Parkı'na güneş vurdu
Fatih'teki “Garipler mahallesi” nde şimdi sade çocuklar kalmıştır
Edirnekapı tramvaylarında iğne atsan yere düşmez” (T.Ş, s. 42)*

İlhan Berk'in şiirlerinde yer yer imgesel bir dil kullanması hem bağlı olduğu akımın hem de özgün karakterinin etkisiyledir.¹⁶ Gerek imgesel dili gerekse

¹⁴ “Gündelik yaşayış sahnelerini tasviriden, zamanla nesre yaklaşan bir anlatıma yönelir. Zengin çağrışımlar, anlamsız, yığın tesiri uyandıran ifadeler, İstanbul yorumları, tarihe olumsuz bakış, cinsiyetle ilgili yer yer pornografiye ulaşan yoğun telmihler İlhan Berk'in şiirinden alınan ilk izlenimlerdir.” (Enginün, 2002: 115).

¹⁵ “İkinci Yeniciler, geleneği tümüyle dışlayarak içsel, bireyci bir şiir anlayışına yönelirler. ‘Anlamsızlığın anlamı’ ve ‘anlamsızlığa kadar özgür olmak’ şiir anlayışlarının ana izleğidir. Hareketin öncülerinden İlhan Berk'in anlatımıyla; ‘Sözün üstünü çize çize yürüyen’ bir şiir dili vardır. Mitin sisli dünyasından kopardıkları nesnelere şiir dilinin buğusuyla kararak somut unsurlarından arındırılmış soyut ve belirsiz estetik bir dünya kurarlar.” (Korkmaz, 2005: 269-270).

sanatkârane kişiliği onu yaşamdan koparmaz. Zaten o, şiiri yaşamın bir ürünü olarak algılar.¹⁷ “Vatandaş” şiirinde umut ve sevgiyle bağlandığı İstanbul’un gündelik yaşamını şiire yansıtan şair, bu şehirde yaşayan her insanın ayrı bir hikâyesi olduğuna değinir:

“Bir gökyüzü gördüm ki İstanbul’da
Daha hiç biri görmemiştir insanların
Bulutlara baktım boyuna yer değiştiriyorlardı
İnsanlara baktım hepsinin bir hikâyesi vardı
Bir çocuk durmuş denize işiyordu
Vapurların biri gelip biri gidiyordu
Ölüm çıkar buradan
Ama ben çıkmam dedim.” (T.Ş, s.110)

Şiirde gündelik bir hayatı yansıtan şairin çizdiği tabloda, gökyüzü umudu ve yaşama sevincini simgelerken¹⁸ çocuğun denize işemesi, aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi şairin bir çocuk vasıtasıyla İstanbul’a olan nefretini kusmasına karşılık gelir. İstanbul’daki olumsuzluklara rağmen şair, bu şehirden ayrılmamaya kararlıdır. Şiirde anne, umut, aşk, kadın, cinsellik, sonsuzluk gibi olumlu anlamlarla yüklü bir imge olan deniz (Akgün 2002) İlhan Berk’in şiirinde sosyal ve ideolojik bir anlama bürünerek, şairi yalnızlığa sürükleyen bir gösterge olarak karşımıza çıkar.¹⁹

¹⁶ “Dili, şiirin baş tacı edinen bu hareket, ‘deliliğin dili’ diyebileceğimiz yargısız ve öznesiz bir otomatizmi, şiirleri için çıkış yolu olarak seçer. Kendine özgü yinelemeler ve sapmalarla düzleminden koparılan dil, şiirin merkezinden uzaklaşarak imge bataklığına dönüşür. Genellikle başarısız kalmış imge dönüştürümünden kaynaklanan kanserojen imge yapısı, II. Yeni şiirinin en zayıf noktalarından biridir. Genellikle radikal imgelerle şiddetli imgelerin (The violent imagery) özümsememiş bireşimleri, şiiri kapalı ve külfetli bir bilmeceye dönüştürür. Bilhassa, İlhan BERK ve Ece Ayhan’ın şiiri, bu tarz bireşim (sentez) sorunlarını oldukça derin boyutta yaşamasına, bir bakıma üretmesine rağmen, şiir diline yeni deneyimler kazandırmaktan da geri kalmaz. Asım Bezirci, bu harekete dahil olan şairlerin özelliklerini şöyle açıklıyor: ‘İmgeye kapılarını sonuna kadar açmakla kalmamışlar, edebi sanatlarla özgürlük tanıyarak konuşma diline ve ortak dile sırt çevirmişlerdir. Duyguya çağrışıma yaslanarak yoksul çoğunluğun yerine aydın azınlığa seslenmişlerdir.’ (Korkmaz, 2005: 270).

¹⁷ “Şiir yaşamdan çıkar. Bu söz çok su götürür, düşünüyorum birden. Böyle söz etmişim bir yerde. Şiir, şiirin tarihine eğilerek, onu örnekleyerek, ona bata çıka yazılır. Yoksa yaşamak sözü şiirin tarihinde çok gerilerde kalır. Bir şiiri bize büyük, iyi dedirten, onun bir başka büyük, iyi bir şiirden çıkması, onu anımsatması, onunla doğrulanması; dahası onunla yorumlanmasıdır. Bir şiirde yaşam böyle perçinlenmezse, şiir böyle vurmazsa (kendi tarihi içinde doğrulanmazsa), yaşam (bu ne denli boyutlu olursa olsun) sözde kalır. Yaşam kadar eski bir şey yoktur çünkü.” (Berk, İlhan, Türk Dili, Eylül 1982)

¹⁸ “İlhan Berk’in şiirlerinde de gökyüzü hürriyet ve kurtuluşun sembolü olarak sık sık tekrarlanıyordu.” (Kaplan, 1996: 311).

¹⁹ “Burada şairin “su” unsuruna çok belirli olmamakla beraber, sosyal veya ideolojik bir mana yüklediği hissolunuyor. Fakat yukarıda zikretmiş olduğumuz örnekler, bu mananın altında cinsi bir mananın bulunduğunu açıkça gösteriyor. Şairin “büyük ulu sular” ile

E. İstanbul ve Yalnızlık

Yalnızlık, şairin kaderidir. Şiirin ve şairin kaderi yalnızlık temi etrafında örülür. Divan şiirinden modern şiirimize kadar birçok şair, yalnızlık temini şiirine eksen kılmıştır. Özellikle 20. yy insanı büyük kırılmaların pençesinde, vefasızlık ve yalnızlık buhranlarıyla kıvranmaya devam etmektedir. İlhan Berk'in yalnızlığı, çocukluğuna dayanır.²⁰ Şair, özgeçmişini anlattığı "Otobiyografi" şiirinde yaşadıklarını, kişilik yapısını, ürkek ve utangaç tavırlarını okuyucuyla paylaşır.²¹

"22 Temmuz 1950" başlıklı şiirinde, yaşadıklarından etkârlanan ve İstanbul'da yalnızlığına ağlayan bir İlhan Berk'le karşılaşırız:

*"Hava balık ve rakı kokuyordu İstanbul'da
Bir kış günüydü kendimde değildim
Uzakta bir pencere duruyordu
Ben pencereye bakıp ağlamıştım." (T.Ş, s. 105)*

Şiir; şairin yalnızlığına kadının, kadının hatıralarına şairin ortak olmasıyla sürer. Şair ve kadın yalnızlığın pençesinde hatıralarına ağlarken İstanbul hayata kaldığı yerden devam eder:

"Saat beşte ilk defa gelmiş gibiydim dünyaya

çoğaldığını hissetmesi, İslam mutasavvıflarının damlaya benzettikleri kendi ben'lerinin denize (Tanrı'ya) karışınca büyüdüğünü hissetmelerini kuvvetle hatırlatıyor. Freud, Jung ve daha başka psikologlar insanların, dış alem karşısında almış oldukları tavırlar üzerinde sosyal çevrenin tesirini kabul etmekle beraber, gayrişuuri amillerin, bilhassa cinsi temayüllerin büyük rol oynadığını ileri sürerler. Bu görüşe dayanarak biz öyle sanıyoruz ki, İlhan Berk'in asli temayülünü tayin eden başlıca amil, "su" unsurunu yahut onun tekabül ettiği anne imagosu veya "anima archetpe"dir. Çevresinde görmüş olduğu her şey, kendisini tedirgin ediyor ve o, annesinin karnında olduğu gibi mutlak sulh ve sükunun hakim bulunduğu bir diyarı özlüyor. "Saint-Antoine'ın Sevişme Vakti" adlı şiirinde almış olduğumuz şu parça, şairin özlediği âlem hakkında bir fikir verebilir." (Kaplan, 1996: 204-205).

²⁰ "Manisa'da esnaf olan babasının başka bir kadınla evlenmesi nedeniyle İlhan Berk'i annesi büyütür. Demek İlhan Berk, birden bire kendi seçtiği bir yaşta doğuvermiş. Geçmişini istediği yerden başlatmış, bütün ön hazırlıklarını kendi başına ve kendi içinden halletmiş. Eskiye ödün vermeden, bir gün, hazırlıklı çıkmış ortaya. Acemilik çekmeden." (Ünlü- Özcan, 1990: 325).

²¹ "İlhan Berk, 1918, Manisa, Boy: 1.70, göz: kara, renk: buğday. Bir insan herkes gibi. Bir fotoğrafta uzun pantolonlar, uzun saçlar, uzun kollar. Bilinmez niçin? Bir açık hava fotoğrafı, güneşli, duru Ayaklarına düşüyor gölgesi bir ağacın Uzun saçları uzun yüzüne vurmuş Ve yanında duruyor deli ablası (Hep soyunuk dolaşan ve topuklarına çıkan saçları) Gök boş Önüne bakıyor, ürkek, utangaç ve ayakta Böyle koşmaya başlar yeryüzünü Önüne bakan gözleri solgun (Biliyoruz solgun okullarda) yetişmiştir ve ancak bayramları tutmuştur babasının elinden) Bodur, kara, kunt babasının (bir yığın elli bir yığın kadınla yattığından) (T. Ş, s.697)

*Kadın hatıralarıyla ağlıyordu
Yeni bir dünyada sarhoş uçuyordu
Kuş Üsküdar'da*

*Dünyada kadınlar erkekler çocuklar vardı
Dünyada ağlayan gülen insanlar vardı
Dünyada bir İstanbul vardı ki
Safi rakı kokardı" (T.Ş, s. 105, 107)*

“Beş Atlı Erzurum’a Geceyle Beraber İndik” şiirinde şairin yalnızlığı ve umutsuzluğu hangi şehirde olursa olsun onu bulur. Bu yalnızlık ve umutsuzluk aslında tüm insanların yüreklerini kavuran bir yaradır:

*“Sivas’ta Konya’da Bursa’da İstanbul’da
Yalnızız.
Sivas’ta Konya’da Bursa’da İstanbul’da
Umutsuzuz.” (T.Ş, 186)*

İlhan Berk, *Galile Denizi* kitabında yer alan, “Balad” şiirinde İstanbul’u kirli ve yalnızlığını örtmeyen bir şehir olarak tasvir eder. İstanbul’un sahip olduğu kirlilik Fikret’in *Sis* şiirinde de görülen şairin psikolojisinden kaynaklanan olumsuz bir bakıştan kaynaklanan kirliliktir:²²

*“Böyle güneşlere bayılıyorrum çok güneşlere
Hafif otlar yürüyor evlere pis İstanbullara
Şey ile şeysiz geçiyorum o kapanık güneşlerde
Siz bir durma benim karanlığımı yadsıyorsunuz
Sokağa çıkmayın diyorum çıkmayın duymuyorsunuz
Benimle gelen o büyük sıkıntıdan gelenlerdi
Ta Galile içlerinden yürüyerek gelmişlerdi*

²² “Galile Denizi”nde tasvir edilen hayat manzarası, toplumsal gerçekçi şiir de olduğu gibi sefalet sahneleri ve halkın çekmiş olduğu sıkıntılarla doludur. Mazi ve hali hazır siyah renklerle ortaya konulmuştur. Şair, bunlar vasıtasıyla içinde yaşanılan hayatın ne kadar korkunç ve tahammül edilmez olduğunu hissettirmeye çalışır. Keza yine toplumsal gerçekçi şiirde olduğu gibi, şair, herkesin mesut olacağı parlak bir istikbalin geleceğine inanır ve bunu lirik mısralarla müjdelir. Burada değişen, yazarın hayat ve toplum karşısında almış olduğu tavır değil, onu anlatış tarzıdır.

Kitabın esas konusunu İstanbul teşkil eder. Fakat bu öyle bir İstanbul’dur ki, gerçeğe uygun olmaktan ziyade, bir kâbusu andırır. Her şeyin karmakarışık olduğu ve birbirine girdiği bu âlemin bizde bırakmış olduğu intiba, baştanbaşa bir abeslikten ibarettir. Mavi gökyüzü ile pırıl pırıl bir denizin çevirdiği bu tarihi şehirde, Bizans, Osmanlı, Lövanten dünyasının bütün döküntüleri bir medeniyet enkazı teşkil ederler. Eğri büğrü sokaklar, kasvetli evler, yıkılmış surlar, eski kiliseler, camiler ve sarayların arasında bin bir parçaya bölünmüş bir insan kalabalığı, boğucu bir hayatı devam ettirmeye çalışır. Her biri kendi yalnızlığına hapsolmuş bu insanlara biraz neşe veren, pencerelerinden gördükleri bir gökyüzü veya deniz parçası ile karınlarını doyurmak ve cinsi arzularını tatmin etmektedir. Şair, sadece birkaç parçada bu medeniyet ve insan enkazının içinde geleceği yaratacak bir şeyin, kendi deyimi ile “aşk”ın kımıldamakta olduğunu söyler. Hayata bir gün o hâkim olduğu zaman, her şey değişecek, insanlar birleşecek ve karışıklığın yerini nizam alacaktır.” (Kaplan, 1996: 198).

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

*Biriniz beni görmediniz ne kadar bağırdımsa
Denizler baktığım tüm o denizler gösterdi bana
Bir yalnızlık yeryüzündeki kapılar bir o gördüm
Bir deniz size de gelir vurur elbet anlarsınız.” (T.Ş, s.245)*

F. İstanbul'da Aşk ve Şehvet

Aşk, şiirin vazgeçilmez temidir. Şairin gıdasıdır. Birçok şairin aşk şiiri olsa gerek. İlhan Berk'in şiirlerinde de aşk vazgeçilmez bir temadır. O, şiirlerinde yaşadığı aşkı özlemle, tutkuyla bazen de şehvetle yaşar. Onun toplumsal temalı şiirlerden aşk temalı şiirlere geçişi kolayı seçmesi olarak yorumlansa da²³ o, bu konuda aşkı yalnızlıkla üleştirdiğini söylemekle yetinir: “Eskiden benim konularım özgürlük, aşk, mutluluk, baskıya karşı koyma ve Anadolu'ydu. Sonra bunların yerini salt aşk aldı. *Çivi Yazısı*, *Otağ*'da bunlara yalnızlık da karıştı.” (Ünlü-Özcan, 1990: 326). Onun toplumsal temalı şiirlerden aşk şiirlerine geçişi, sükûneti burada bulmasına, zirveye buradan erişmesine bağlanabilir.

20 Haziran 1949 tarihli, “Sabahları” adlı şiirde aşk, İstanbul'la birlikte, yüreğinin sesine şöyle karışır:

*“Bir pazartesi sabahı seni düşündüm
Ağaçlara ve gökyüzüne bakarak
İstanbul gözlerin gibi pırl pırlıdı
Denizin dibinden geçen balıkları gördüm
Seni düşündüm de ağlamak geldi içimden
Sonra beni elimden ayağımdan
Sonra beni bu kadar senden eden İstanbul'a
Dönüp merhaba dedim.” (T.Ş, s. 102)*

Bu şiirde şair, İstanbul'u sevgilisinin gözlerine eşdeğer bir şehir olarak düşler. Sevgilisini kendisinden ayıran bu şehre merhaba diyen şairin yalnızlığı yüreğine biriken gözyaşlarına siner. “Siz Ne Güzeldiniz Benimle Bilemezsiniz” adlı şiirde İstanbul, aşkın ve yalnızlığın şehri olarak şiire girer:

*“Şimdi kim bilir İstanbul'sunuz değilsiniz
Bir f'ydiniz Önasya'larda o şey evlerde
Şimdi nasıl bir yalnızlık eser yeryüzünde
Uzun sular olur duymak gibi bir şeydiniz.” (T.Ş, s.254)*

İlhan Berk'in harf simgesiyle oluşturduğu dize yapısına burada da rastlıyoruz. O, harfler ve rakamlarla oynamayı seven bir şair olarak şiirde İstanbul'u yalnızlığın şehri olarak tanımlar. Kendisini toplumsal temalardan aşk ve yalnızlığa iten en

²³ “İlhan Berk, 1940 kuşağı toplumcu şairleri arasında yer aldığında şiir anlayışının II. dönemi egemendir. 1947-1955 yılları arasında geçen 8 yıl, yayımladığı ürünlerle toplumcu Türk şiirine, sanatına, kültürüne katkıda bulunmuş, yararlı olmuş, zengin anlatımı, ince duyarlılığı ve geniş imge gücüyle birçok toplumcu şairi de etkilemiştir. Ama 1958 sonrası için kolayına kaçıp toplumcu olmanın karşılaştığı sorunları göğüsleyemeyerek bu yoldan dönmüştür.” (Ünlü ve Özcan, 1990, s. 326)

önemli sebebin, bu tür temalar için düzyazının daha uygun olduğuna inanması ve yalnızlığına olan sevgisi olduğunu ilân eder.²⁴

“Saint – Antoine’ın Güvercinleri” şirininin “Eleni’nin Elleri” adlı bölümünde İstanbul, Eleni ile İlyadis adlı iki gencin aşklarını taşır içinde. Şair, çocukluğundan bir hatıra gibi taşıdığı bu aşk hikâyesini âdeta kendi aşkıyla özdeşleştirir:

*“Bir evdeydi
Eleni on sekizinde, İlyadis yirmi üç
Eleni’nin şarkıları vardı
İnsan akıl erdiremezdi
İstanbul’un her tarafı kahve
Kapalı kahve açık kahve
Şarkılar ne kadar güzel olursa olsun
Eleni’yi anlamazdı*

*O günler Lambodis’in ağzında bir cigara bir aşağı bir yukarı
İstanbul’da
Eleni’nin en güzel yerleri elleri sarımsak kokan ağzı
Daha Lambodis meyhaneci değil
Daha Lambodis hiçbir şey değil
O günler her Pazar Saint-Antoine’a gidiyorlar
Eleni’nin göğsü soyulmuş badem
Güvercin gibi elleri
Daha o zamandan Lambodis’in düşmanı çok
Bütün İstanbul Eleni’nin arkasında.” (T.Ş, s.202)*

Eleni’nin Elleri, toplumsal temalı şiirlerden bireysel temalı aşk şiirlerine geçişin bileşkesi gibidir. O, bu şiirde 23 yaşındaki bir delikanlı ile henüz 18’inde bir genç kızın zorluklara dayalı aşkını işler. Erkek, yıllar sonra bu aşkını hatırlayıp efkârlanmıştır. İstanbul, bu aşkın belki de tek şahididir. Şâir, âşığın gözlerinden bakar Eleni’ye. O, hayatını Eleni’den önce ve sonra olmak üzere iki evreye ayırır. Eleni, gelince her şey değişir. İlk İstanbul, şiirden çıkıp yerini alır, bir çocuk güler ve ağaçlar çiçek açar. Şair, hayatını Eleni’den sonra başlatır. Eleni, şairin hayatını anlamlandıran ve ona hayatı fark ettiren kişidir. O gün bütün şiirler yakılmalı ve yeniden yazılmalı. Eleni gelince, sokaktan bir deniz görünüyor. Deniz, burada “umut” ve “aşk”ı simgeleyen bir imge olarak kullanılır. Şiirin genelinde aslında şairin iç konuşmayla ruhuna seslendiğine şahit oluruz. “*Bak İlhan Berk köprüden geçiyor ruhum, duyuyor musun?*” dizeleri bu yaklaşımı imliyor. Şiirde, zaman

²⁴ “Salt, o eski kitaplarımdaki toplum şiirlerini, bugün, düzyazının rahat rahat yapabileceğine inanmam bir neden olabilir. Kısaca onların şiir olmadığını söylemek istiyorum, yoksa bir şiirin toplumsal olması, onun şiir olmamasını gerektirmez. Şunu demek istiyorum ben, bugün o tarzda anlamıyorum toplumsal şiiri, yoksa asıl bugün toplumsal şiir yazdığımı sanıyorum. Şiiri anlamam değişti, diye özetleyebilirim bunu. Bugün aşkları, yalnızlıkları, bunalıntıyı yazıyorum. (...) Aşklar, yalnızlıklar daha bir ağır basıyor. Ben yalnız bir adamım, yalnızlığımı da korkunç seviyorum.” (Menemencioglu, Muazzez, “İlhan Berk’le Söyleşi”, Varlık Dergisi, 1 Nisan 1962).

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

zaman geriye dönüşlerle geçmişine giden şair, eski aşkları ve yaşantıları anıyor. Gerçek hayatın çelişkileri ve mutsuzluklar da bu iç konuşmalardan payını alır.

“Aldı Çiçekçi Çingene Kadın” adlı şiirde İstanbul’a renk veren Rum çiçekçilerden yola çıkan şair, şehrin değişimini ironik bir dille ele alır:

*“N’ oldu bu İstanbul’a
Ne Sevim ne Yanula biri yok
Anlamıyorum doğrusu
Karidesçi bu dünyayı koyup götsin.” (T.Ş, s.224)*

İlhan Berk, şiirini kurarken sürekli bir değişimi ön görür.²⁵ O, bu şiirde İstanbul’un kendine has dokusunun çeşitli şekillerde yok olduğunu çiçekçilerden yola çıkarak anlatır. Sevim ve Yanula muhtemelen şairin gönlünde yer etmiş Rum güzellerdir. İstanbul, onlarla birlikte kendini de kaybetmiştir.

Çivi Yazısı kitabında yer alan “Ben Senin Krallığın Ülkene Yetiştim” başlıklı şiir, İlhan Berk’in imgesel bir dille, aşkı yoğun olarak işleyen şiirlerinden biridir:

*“Sen o çıktığın sularsın, zencim benim
Denize bakan evler gibiydim seninle*

*Sen gittiğin o ülkesin varılmıyorsun
Vurmuş sonrasız nasıl en güzel sulara
Güzelliğin balıkları gibi İstanbul’un*

*Şimdi her yerde ne güzeldiniz o kalmış
Yankımış denizlere öbür kadınlara
Dünyada sizinle İstanbul olmak varmış.” (s.255)*

Jose Oltegay Gasset, “Aşk Üzerine” denemesinde şöyle der: “Aşk, kişiliğimizin derinliklerinden çıkan bir soluktur. Aşk, statik bir şey değildir. Sevilen kimse için yapılan bir hamledir. Heyecansal bir eylemdir. Kendisi için sevilen bir başkasının varlığına isteyerek katılmak tarzıdır. Seven kimse, varlığının derinliklerinde aşkının konusu ile tam olarak birleştiğini sezer. Onlar “ontolojik ve hayatî bir bütünlük” meydana getirirler. Aşk, bir tamlık özlemidir. Aşkı çekici yapan şey, seven varlığın kendi varlığı karşısında metafizik anlamda saydamlaşmasıdır. Seven kimse en büyük tatmini sevdiği varlıkla tam bir kaynaşmada bulur.” (Schwarz 1971: 160). “Deniz”i sevgili veya mutluluk olarak ele aldığımızda, şair onu seyreden âşıktır. Sevgili, ona saadet bağışlayan suya benzer. Ona huzur verir. Şairin tek isteği kalır, bu aşktan geriye; o da sevgiliyle birlikte İstanbul olmak.

“Siz Dedim De F, O Denizler Aldı Beni” adlı şiirde gizemli “F” bir kez daha karşımıza çıkar ve Truva dönemi sembolleriyle İstanbul’la bütünleşen bir aşkın adı olur:

²⁵ “İlhan Berk, bir dil trapezcidir ve sürekli olarak değişimi şiiri için bir çıkış yolu olarak seçmiştir. Devamlı yeni kalmak uğruna bir önceki dönemini yadsıyarak kendisine ters düşer. Aykırılık, onun şiirinin doğasını oluşturur. Sürekli değişimi şiirini ayakta tutabilmenin tek yolu olarak görür. Bunun için dur durak bilmeksizin şiir dilinin sınırlarını zorlar.” (Korkmaz, 2005: 272).

*“Siz dedim de f, o denizler aldı beni
Sabah haliniz o eski suları geçtim
Helene'nin baktığı denizlerde Paris'tim
Yeni sesler buldum, renkler, diller yeni
Kral yalnızlıklarında düşündüm sizi
O çok günler Çin denizlerinde gittim
Sular, güneşler onları karşılaştırdım
İstanbul gibiydiniz belki daha da yeni.” (T.Ş, s.256)*

Bu şiir de Antik Yunan kahramanlarından yola çıkarak aşkı işleyen bir şiirdir. Bu şiirde de içerikle teknik sağlamlığın iç içe kullanıldığına ve telmih sanatıyla, okuyucuyu geçmişle yüzleştirdiğine şahit oluruz.

“Kıyı” adlı şiirinde, sevgilinin güzelliği ve sevgiliye duyduğu aşk, İstanbul olarak yansır şiire:

*“Ey dirliğim eskim tükenmezim sen
Gögüm İstanbul'um değişmezim sen
(...)
Yaprağım sığığım beyaz som gülüm
Aşkın kıyım yenim İlhan Berk'im sen” (T.Ş, s.332)*

Klasik şiirde de rastladığımız sevgilide / aşkta fenâ (yok olma)'ya bu şiirde de rastlarız. Şair, aşkını yaşarken sevgilide sonsuzluğa ulaşır. Ona, olan aşkını “İstanbul'um” diyerek gösterir. Sevgili, en az İstanbul kadar çekici ve etkileyicidir. Şair, hayatın kalabalığında ve Marmara'nın dalgalarından sevgilinin kıyısına sığar.

İstanbul, “İstanbul” adlı şiirde, yalnızca aşkın değil; şehvetin de şehri olarak şiire girer:

*“İstanbul'u ilk aydınlıkta görüyorsun
Bu şehir aşktan değil şehvetten düşüp gebermeye hazır
(...)
Seni düşünüyorum
Sen genç orospular ölü padişahlar frengililer şehri
Seni demir parmaklıkların arkasından seyrettim” (T.Ş, s. 56)*

İlhan Berk'in bu şiirinde İstanbul, aşktan değil, şehvetten ölmeye hazır bir şehirdir. O, kutsal aşkların olduğu gibi, aynı zamanda; “genç orospular, ölü padişahlar, frengililer şehri”dir. Şair, bu şiirinde okuyucuyu daha çok Beyoğlu, Galata gibi semtlerle öne çıkan, İstanbul'un öteki yüzüyle karşılaştırır. Şehvet ve erotizm aslında İlhan Berk'in hayatında ve şiirinde zaten vardır.²⁶ O, özellikle resimlerinde kadını çıplak ve erotik çizgilerle yansıtmaktan hoşlanan bir şairdir.²⁷

²⁶ “Doğrusu erotizm, benim büyük konularımdan biridir. Erotizm, benim kendi insan boyutum içinde, bana en yakın yermiş gibi geliyor. Çocukluğuma indiğim zaman büyük aşklar göremiyorum. Yani ben, aslında çocukluğumu yaşamadım. Bir kızın, bir kadının eline dokunmak: bir kızı, bir kadını sevme olayı, bende şanıyorum ki, çok geç yaşlarda başladı. Sanırım, beni erotik temalara iten de bu oldu. Şiirlerimde bu konuya yönelmem de bu yüzden.” (Berk, 2005: 32).

²⁷ “Bir de ressam İlhan Berk vardır. Nü'ler çizer kâğıtlara, kitap sayfalarına, her yere. Nü'ler; deforme olmuş kadınlar; var olan kadınlar değil, çizgiden ibaret kadınlar; ama

İLHAN BERK'İN ŞİİRLERİNDE İSTANBUL TEMASI

Sonuç olarak İstanbul, İlhan Berk'in şiirlerine hemen bütün çehreleriyle yansır. Şair, bazı şiirlerinde bu şehri bir medeniyet merkezi, bir kültür dokusu olarak ele alırken; bazı şiirlerinde yalnızlığının, aşklarının ve çelişkilerinin keşiştiği ayna olarak algılar. İstanbul; onun şiirlerinde sadece coğrafi güzelliklerin bulunduğu mekân değil aynı zamanda toplumsal olumsuzlukların yaşandığı işçilerin, balıkçıların, aç insanların trajedilerinin tercümanı olan yerdir. O, toplumsal sorunların bilincinde olan bir aydın sorumluluğuyla, eleştirel bir yaklaşımla olumsuz durumları İstanbul ekseninde şiirine yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda insanî çıkmazları ve ferdî hayal kırıklıklarını da subjektif tarzda çözümlenmeye çalışan önemli bir şairdir.

Kaynaklar

- AKGÜN, Ali (2002), *İlhan Berk Şiirinde Nesne Sorunu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara.
- AKKANAT, Cevat (2002), *Gelenek ve İkinci Yeni Şiiri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BERK İlhan (2005), *Kanatlı At*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BERK İlhan (1993), *Toplu Şiirler*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BERK, İlhan (1982), *Defterler I*, Türk Dili, S.369, Eylül 1982.
- ENGİNÜN, İnci (2002), *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı* İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet (1999), "Türk Edebiyatında İstanbul", *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet (1996), *Şiir Tahlilleri – II (Cumhuriyet Devri Türk Şiiri)*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARACA, Alaattin (2009), "İlhan Berk'in Şiir – Resim Etkileşimi", *Türk Edebiyatı*, S. 423, Ocak.
- (http://www.yeniturkedebiyati.com/makale/cumhuriyet_devri_turk_edebiyati/530-ilhan-berkte-siir-resim-etkilesimi-doc.-dr..html)
- KARACA, Alaattin (2009), "Yahya Kemal'in İstanbul'undan İlhan Berk'in İstanbul'una", *Hürriyet Gösteri*, S. 296, Aralık, Ocak, Şubat 2008-2009.
- KORKMAZ, Ramazan (2005), *Yeni Türk Edebiyatı (1839-2000)*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- MENEMENCİOĞLU, Muazzez (1962), "İlhan Berk'le Söyleşi", *Varlık Dergisi*, 1 Nisan 1962.
- ÖZDEMİRCİLER, Faize, "Kadın Bir Nü, Aşk Bir Resim, Şiir Büyük Eziyet..." <http://www.afrikapazar.net>" <http://www.afrikapazar.net>

---

mutlu çizgilerdir bunlar. Çünkü İlhan Berk için resim yapmak mutluluk, yazmaksa cehennemdir. Resim aracılığıyla dünyayı olduğu gibi görmez ve en önemlisi kendisine yeryüzünü cehenneme çeviren yazmak eyleminden kurtulur. Kadınlar bu nedenle kalın birer çizgidirler şiirinde. "Mutlu insan yazmaz, yazmak mutsuzluktur" diyen İlhan Berk'in şiirinde kadının ayrıcalıklı bir yeri yoktur; "Her nesne nasılsa kadın da öyledir" hatta. Ama resminde kadın mütemediyen Nü'dür. Kadın demek resim demektir neredeyse, yani mutluluk..." Özdemirciler, Faize, "Kadın Bir Nü, Aşk Bir Resim, Şiir Büyük Eziyet..." "<http://www.afrikapazar.net>"

SCHWARZ, Oswald (1971), *Cinsiyet Psikolojisi*, (Çev. Halis Özgü), İstanbul: Özgü Yayınevi.

SEZER, Sennur “1975’te Neler Yaptılar, 1976’ya Neler Hazırlıyorlar?”, *Nesin Vakfi Yıllığı- 1976*, (1976), İstanbul: Tekin Yayınları.

ULUTAŞ, Nurullah, (1998), “Ziya Paşa ve Tevfik Fikret’in İstanbul’a Bakışı”, *Seyir*, S. 4, Bahar: 31-32.

ÜNLÜ, Mahir; ÖZCAN, Ömer (1990), *20. Yüzyıl Türk Edebiyatı*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.